Dergiabant

2026, 14(1): 68-87, doi: 10.33931/dergiabant.1834065

Cevâbü İbni'l-Cezerî ʿan hükmi mütâlaʿati kütübi'bni'l-ʿArabî Adlı Risalenin Tercüme ve Tahlîli/Değerlendirmesi

Translation, and Evaluation of *Jawāb Ibn al-Jazarī ʿan hukm mutālaʿat kutub Ibn al-ʿArabī*

Adem URHAN[1]

Geliş Tarihi (*Received*): 01.12.2025 **Kabul Tarihi (*Accepted*):** 02.03.2026 **Yayın Tarihi (*Published*):** 31.05.2026

Öz: Bu makale, çevresindekiler tarafından İmâm-ı Âzam olarak nitelendirilen kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî'nin (öl. 833/1429) İbnü'l-Arabî (öl. 638/1240) ve kitapları hakkında kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları değerlendirmeyi konu edinmektedir. İbnü'l-Cezerî, ticaret maksadıyla Yemen'e gittiğinde oradaki halk tarafından kendisine İbnü'l-Arabî'nin "vahdet-i vücûd, firavun'un îmân mese'lesi, ilâh-ı mu'tekad" gibi tartışılan görüşleri hakkında birtakım sorular sorulmuştur. Onun haklarında çokça görüşler serdedilen kapsamlı konulara dair kendisine yöneltilen sorulara verdiği kısa cevaplardan müteşekkil bir risâle oluşturulmuştur. Yazma hâlinde bulunan bu risâle iki varak olmasına rağmen içerik açısından yani sorulan soru ve nakledilen görüşler cihetiyle geniş kapsamlı konuları içeren bir muhtevaya sahiptir. İbnü'l-Cezerî hakkında birçok sempozyum, makale ve lisansüstü çalışmalar yapılmasına rağmen elimizde mevcut olan bu yazma nüshaya bazı araştırmalarda ismen atıfta bulunulduğu, bunun dışında hakkında herhangi bir çalışma yapılmadığı görülmüştür. Bu sebeple makalenin, bir kıraât âliminin perspektifinden İbnü'l-Arabî'nin görüşle-rinin nasıl değerlendirildiğini, görüş bildirirken siyasî ve sosyo-kültürel durumu dikkate alıp almadığını ortaya koyması açısından önem arz ettiği düşünülmektedir. Makalemiz, dönemin İmâm-ı Âzam'ı olarak nitelendirilen İbnü'l-Cezerî'nin İbnü'l-Arabî hakkındaki görüşlerini değerlendirme süzgecinden geçirerek bilim insanlarının istifadesine sunmayı amaçlamaktadır. Makalede, hakkında birçok araştırma yapılan İbnü'l-Arabî'nin Osmanlı dönemindeki algısına dikkat çekildikten sonra, yazma nüshanın tercümesi yapılmıştır. Akabinde kendisine sorulan bir sorunun cevabı mâhiyetindeki risâlede zikredilen görüşlerin değerlendirilmesi yapılarak ulaşılan bulgular aktarılmaya çalışılmıştır. Nihaî olarak İbnü'l-Cezerî'nin konjonktürel durumu dikkate alarak İbnü'l-Arabî hakkında görüş bildirdiği, hulûl, tekfir gibi ağır ithamlarda bulunmaktan kaçındığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İbnü'l-ʿArabî, İbnü'l-Cezerî, Vahdet-i vücûd, Teşbih-Tenzih.

&

Abstract: This article focuses on evaluating the responses given by the qirāʾah scholar Ibn al-Jazarī (d. 833/1429), who was described as Imām al-Āzam by those around him, to questions directed to him about Ibn al-Arabī (d. 638/1240) and his books. When Ibn al-Jazarī went to Yemen for trade purposes, the people there asked him some questions about topics such as "wahda al-wujūd, the issue of Pharaoh's faith, and the believed deity. (al-muʾtakad al-ilāhiya)" which were among the debated views of Ibn al-Arabī. It is a treatise composed of short answers he gave to questions about extensive topics on which many opinions have been expressed. Although this handwritten treatise consists of only two folios, it contains a comprehensive content in terms of the questions asked and the views transmitted. Many symposiums, articles, and postgraduate studies have been conducted about Ibn al-Jazarī. However, it has been observed that this manuscript in our possession has only been mentioned by name in some stu-dies, and no further research has been done on it. Therefore, it is thought that the article is important in terms of revealing how Ibn al-Arabī's views are evaluated from the perspective of a recitation scholar and whether she takes the political and socio-cultural situation into consideration when expressing her opinions. Our article aims to evaluate the views of Ibn al-Jazarī, who is considered the Imām al-Āzam of the period, on Ibn al-Arabī and present them to the benefit of scientists. In the article, after drawing attention to the perception of Ibn al-Arabī, about whom many studies have been conducted, the manuscript was and translated. Afterwards, the opinions mentioned in the treatise, which was an answer to a question asked to him, were evaluated and the findings were tried to be conveyed. Ultimately, it is seen that Ibn al-Jazari expressed his opinion about Ibn al-Arabī by taking into account the conjunctural situation and avoided making serious accusations such as indwelling (ḥulūl) and takfīr.

Keywords: Sufism, Ibn al-ʿArabī, Ibn al-Jazarī, Unity of Existence, God's Similarity-Dissimilarity.

Atıf/Cite as: Urhan, Adem. "Cevâbü İbni'l-Cezerî ʿan hükmi mütâlaʿati kütübi'bni'l-ʿArabî Adlı Risalenin Tercüme ve Tahlîli/Değerlendirmesi". *Dergiabant* 14/1 (Mayıs 2026), 68-87. doi: 10.33931/dergiabant.1834065

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy

Copyright © Published by Bolu Abant Izzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Adem Urhan, Atatürk Üniversitesi, adem.urhan@atauni.edu.tr.

1. Giriş

Tasavvuf, Osmanlı devletinin kuruluşundan son evresine kadar etkin rol oynamış bir ilimdir. Genel olarak Osmanlı hükümdârları, gerek savaşlarda gerek ilim mecrâlarında gerekse halk üzerinde özdenetimi sağlama noktasında mutasavvıflardan çokça istifâde etmiş, onlara karşı derin bir muhabbet beslemişlerdir. Çünkü bu sultanlar, fethettikleri bölgelerde sükûneti sağlayıp devlete karşı yapılabilecek herhangi bir isyân tehlikesini engellemek için oralara medrese, tekke ve zaviyeleri inşâ etmeye çalışarak toplumlar arasındaki uyumun ilim ve gönül ehlinin yapıcı rolleriyle sağlanabileceğini düşünmüşlerdir.[2] Öyle ki, medreselerde ilmî birikimi elde edenler büyük bir iştiyâk içerisinde zâhidâne bir hayata yönelerek medrese eğitim faaliyetleriyle birlikte halkı irşâd faaliyetlerini birlikte yürütmüşlerdir.[3] Medrese-tekke birlikteliğini gösteren en önemli örneklerden birisi "Osmanlı sultanı Orhan'ın (1326-1362) 1331 de İznik'i fethini müteakip hemen açtığı medreseye Sadreddîn-i Konevî mektebi mensubu meşhur sûfî ve fakîh Dâvûd-i Kayserî'nin (öl. 1350) müderris olarak tayin etmesidir."[4] Osmanlı döneminde siyasî erkânın tensipleriyle müderrisliğe atanan Dâvûd-i Kayserî, İznik medresesinde İbnü'l-Arabî okumalarını resmen başlatmıştır. Böylece İbnü'l-Arabî okumalarına yönelik uygulanan eğitim bir yandan Osmanlı sûfî tarafında, diğer yandan da İznik, Bursa, Edirne gibi bölgelerde bulunan önemli medreselerde yetişen bürokrat ve ulemâ arasında giderek köklü olarak yerleştiği ve gelenekselleştiği görülmektedir.[5] Ancak şu var ki, medrese-tekke arasındaki münâsebet her zaman böyle uyumlu bir şekilde devam etmemiş, zaman zaman ulemâ ve sûfîler arasında görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Hatta bazı sûfîler ulemâ tarafından sert bir dille eleştirilmiş, daha ileri boyuta taşınarak tekfir edilmiştir. Bunlardan birisi de İbnü'l-Arabî'dir.

İbnü'l-Arabî, milâdî 1165 Endülüs'ün Mürsiye şehrinde doğmuş, birçok hocadan ders almış ve iki yüz kırk beş eser te'lif etmiştir.[6] O, İbnü'l-Cezerî'nin yaşadığı zaman diliminde kendisini sert eleştiren kitleye rağmen askerî ve ilmiye sınıfı tarafından müdafa edilen; çevrelere iki farklı şahsiyet olarak yansıyan bir mutasavvıftır.

Milâdî 1350 yılında Dımaşk'ta dünyaya gelen İbnü'l-Cezerî ise, İbnü'l-Buhârî olarak bilinen Ali b. Ahmed b. Abdülvâhid'in (öl.1226) öğrencilerinden hadis dinlemiş ve kıraât okumuştur. Yine İbnü'l-Cezerî, Şâfiî fukahâsından Abdürrahîm b. Hasan el-İsnevî'nin (öl. 1370) fıkıh ders halkalarına takılmış ve Şâfiî fakîhlerinden İbn Kesîr'den (ö. 1373) fetvâ yetkisi almış kıraât, hadis ve fıkıh ilimleri alanında temeyyüz etmiş bir âlimdir.[7] Makalemiz, kıraât ve hadis alanlarında temeyyüz etmiş İbnü'l-Cezerî'nin İbnü'l-Arabî'nin bazı tasavvufî konular hakkında naklettiği görüşlerine ve eserlerine dair kendisine yöneltilen sorulara verdiği kısa cevaplardan müteşekkil olan yazma risâlenin tarafımızca belirlenen sorular üzerinden tartışmasını ve değerlendirilmesini yaparak bilimsel çalışmaların istifadesine sunmayı amaçlamaktadır.

Bazı kaynaklarda ismen zikredildiği hâlde hakkında herhangi bir çalışma yapılmayan yazma bir risâleye[8] odaklanacak olan bu çalışmamız, metnin tahkikli neşri ve tercümesinden sonra şu sorular çerçevesinde değerlendirme yapılarak oluşturulmaya çalışılmıştır: "İbnü'l-Arabî ve eserleri İbnü'l-Cezerî'nin yaşadığı zaman diliminde fukahâ ve sûfîler nezdinde şer'î, ilmî ve siyasî açılardan nasıl konumlandırılıyor ve onun hakkında neler söyleniyordu? İbnü'l-Cezerî, bu ifadeleri kullanırken karşısındaki kitlenin ilmî ve sosyal konjonktürel durumunu dikkate almış mıdır? "Kul Rab, Rab ise kuldur" sözü tasavvufun nazarî konuları içerisinde yer alan vahdet-i vücûd görüşünü yansıtıyor mu? İbnü'l-Cezerî'nin "kavluhu" diyerek İbnü'l-Arabî'ye nisbet ettiği sözler gerçekten onun eserlerinde geçmekte midir? Şayet geçiyorsa bu ifadeler şarihleri tarafından nasıl yorumlanmaktaydı? Risâlede İbnü'l-Cezerî'nin sözlerinin sonuna

[2] İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri* (İstanbul: Sehâ Neşriyat, 1984), 70. Kadir Özköse, "Osmanlı Devleti'nde Tekke-Medrese Münasebetlerindeki Menfî Gelişmeler" 26/224 (2019), 36-41.

[3] Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri*, 76.

[4] Ahmet Yaşar Ocak, "Osmanlı Devleti ve İbn 'Arabîcilik", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, (2022), 1-29.

[5] Ocak, "Osmanlı Devleti ve İbn 'Arabîcilik", 8.

[6] Mahmut Erol Kılıç, *İbnü'l-Arabî Düşüncesine Giriş (Şeyh-i Ekber)* (İstanbul: Sûfî Yayınları, 2015), 53.

[7] Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XX, 551-557.

[8] İbnü'l-Cezerî, *Cevâbü İbni'l-Cezerî ʿan ḥükmi müṭâlaʿati kütübi'bni'l-ʿArabî* (İstanbul: Hüsrev Paşa, 423), 1a-2b.

doğru, İbnü'l-Arabî'nin *Fütûhât*'ında "Bu kelâmı zâhirî mânâ üzerine tevil etmek caiz olmaz." şeklindeki sözünü naklederek[9] birkaç kez zâhir vurgusu yapmasının İbnü'l-Arabî'nin zâhiren şeriata aykırı gibi görünen ifadelerinin bâtınen caiz olabileceğine işaret ettiği söylenebilir mi? İbnü'l-Cezerî, ilgili risâlesinde İbnü'l-Arabî'yi tekfir eden ifadeler kullanmış mıdır?"

2. Eser Metni ve Tercümesi

جواب ابن الجزري عن حكم مطالعة كتب ابن العربي

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين و الصلوة و السلام الأتمان الاكمال على رسوله سيدنا محمد خاتم النبيين و أفضل المرسلين و على آل كل منهم و صحبهم أجمعين أما بعد. فإنه لما قدم مولانا شيخنا شيخ الإسلام و إمام الأئمة الأعلام محمد بن محمد بن محمد بن علي بن يوسف الجزري إلى اليمن كان أحب قادم قدم بعد الغيبة على أهله فانزلوه بقلوب وعدتهم آمالها بلقائه الى قريب و ما وفت القلوب بمحله و نشر من فضائله و فواضله ما عم سائلا لفضله عن فضله بالعبارات الشافية و الأسانيد العالية و ظهرت بركات مجالسه المعمورة بالتقوى المشحونة بالخاصة من أهل العلم والفتوى و أيقظ النفوس من رقداتها و أحيى القلوب بعد مماتها فلما أزمع للرحلة و تجهز للنقلة أوجع بنقلته كل قلب و أدمع كل مقلة و حصل التأسف على تلك المجالس التي عمرت القلوب و الأيام التي لا تنسى مآثرها على ممر الحقوب فزاده الله مما زوده من التقوى و أكرم نزله حيث ما نزل وماواه حيث ما أوى و قد بقى علينا أيها الشيخ الإمام مما لم نسألك أمر مهم في دين الله حدث في اليمن من مدة و هي كتب ابن عربي فانها وقعت في يد طائفة من الصوفية فآمنوا بها و صدقوها و أجمعوا في الحث على العمل بها و أطبقوا و فتنوا طائفة من العوام و قالوا هذا كلام باطن لا يعرفه إلا أهل الإلهام و لبسوا على الناس حتى أصغى الجاهل الى أقوالهم إلى أن كل شيئ هو الله و أن الخالق هو المخلوق و المخلوق هو الخالق و أن الألوهية بالجعل فمن جعلته إلهك فقد عرفته و ما عرفك و أن المنفى في لا إله إلا الله هو المثبت فجعلوا كلمة الشهادة ما لا معنى له و لا فائدة تحته و أشباه هذه من كلامهم ما لا يحصى كثرة فأحب أقل العبيد أن يكون لكم في دفع هذه الشبهة التي لا يخفى وضوح كفرها و لا يشك في شيء من إمورها ما يكون سببا لهداية من وقع في هذه الضلالة و تطهيرا لمن تدنس في هذه الزمالة فمن سمع حث هولاء القوم على إحسان الظن بهذا الرجل و تعظيمهم إياه و سكوت العلماء عنهم اغتروا به و أشربت قلوبهم محبته و عظمت في عيونهم حرمته فظنوا كلامه صدقا و أتباعه حقا و هو في كتابه يأمر بعبادة الأوثان و التنقل في الأديان بقوله أياك أن تقتصر على معتقد واحد فيفوتك خير كثير فاجعل نفسك هيولى لسائر المعتقدات فما أخذت أحدا حمية في الله و لا غيرة يمر هذا باسماع عنهم و هو في الحيوة أشبه شيء بالأموات فما كتبه إلا كسم دس في الإسلام و مصيبة أصيب بها كثير من الأنام فهل يجب على ملوك الإسلام و خلفاء رسول الله عليه الصلوة و السلام أن يطهروا الأرض من أوضار هذه الكتب المباينة للدين المعترضة لإدخال الشك على قلوب المسلمين أفتونا مأجورين لا زلتم بالمعروف آمرين و عن المنكر ناهين فأجاب مولانا شيخ الاسلام محمد بن محد بن محمد بن علي بن يوسف الجزري الحمد لله و به توفيقي نعم يجب على ملوك الإسلام و خلفاء رسول لله صلى الله عليه و سلم من سائر الأنام و من قدر على الأمر بالمعروف و النهى عن المنكر من العلماء و الحكام أن يعدموا الكتب المخالفة لظاهر الشرع المطهر من كتب المذكور و غيره و يمنعوا من ينظر فيها أو يشتغل بها منع تحريم لا منع كراهة و لا يلتفت إلى قول من قال أن هذا الكلام المخالف للظاهر ينبغي أن يأول فإنه غلط من قائله و كيف يأول قول من يقول العبد حق والحق رب يا ليت شعرى من المكلف إن قلت عبد فذلك رب أو قلت رب أنى يكلف و قوله ما عرف الله إلا المعطلة والمجسم لأن الله تعالى يقول ليس كمثله شيئ فهذا دليل المعطلة وهو السميع البصير فهذا دليل المجسمة و قوله ما عبد من عبد إلا الله لأن الله تعالى يقول و قضى ربك أن لا تعبدوا إلا إياه و قوله كل موجود يفتقر إليه والله تعالى يقول يا أيها الناس أنتم الفقراء إلى الله فكل ما يفتقر إليه فهو الله حتى الخلال يفتقر إليه في

[9] İbnü'l-Cezerî, *Cevâbü İbni'l-Cezerî ʿan ḥükmi müṭâlaʿati kütübi'bni'l-ʿArabî*, 2b.

تخليل الأسنان و قوله في فرعون قبضه الله طاهرا مطهرا لم يقترف ذنبا و الله تعالى يقول فأخذناه و جنوده فنبذناهم في اليم فانظر كيف كان عاقبة الظالمين

وَجَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ ۖ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُنصَرُونَ (41) وَأَتْبَعْنَاهُمْ فِي هَٰذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً ۖ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ هُم مِّنَ الْمَقْبُوحِينَ و قال رسول الله صلى عليه وسلم من ترك الصلوة ثلثة أيام عامدا متعمدا دخل النار خالدا مخلدا و حشر مع فرعون و هامان و قارون و أبى بن خلف رواه الإمام أحمد و غيره و أقواله المخالفة للشريعة المطهرة كثيرة و أكثرها متناقضة و من نظر كتاب الفتوحات رأى فيها العظائم و هذا الذي ذكرته ما حضرني ألان ذكرته بالمعنى و أحسن ما عندي في أمر هذا الرجل إنه لما ارتاض غلبت عليه السوداء فقال ما قال فلهذا اختلف كلامه اختلافا كثيرا و تناقض تناقضا ظاهرا فيقول اليوم شيئا و يقول غدا خلافه و ذلك بحسب ما تخيل إليه السوداء و الله أعلم و من يكون كذا فهل يجوز النظر في كلامه فضلا عن نقله على أن مقلديه والظانين به خيرا أحد رجلين إما أن يكون سليم الباطن لا يتحقق معنى كلامه و يراه صوفيا و يبلغه اجتهاده و كثرة علمه فيظن به الخير و إما أن يكون زنديقا إباحيا حلوليا يعتقد وحدة الموجود و يأخذ ما يعطيه كلامه من ذلك مسلما و يظهر الإسلام و اتباع الشرع الشريف و في نفس الأمر لا يعتقد شيئا و لقد جرى بيني و بين كثير من علمائهم بحث أفضى بى إلى أن قلت أجمعوا بين قولكم و بين التكليف و أكون أنا أول تابع لكم و لا شك أن أهل زمانه و معاصريه أخبر به من غيرهم و لقد حدثنى شيخنا الإمام المنصف شيخ الإسلام الذي لم تر عيناي مثله عماد الدين إسماعيل بن عمر بن كثير من لفظه غير مرة قال حدثني شيخ الإسلام العلامة قاضي القضاة تقي الدين أبو الحسن على بن عبد الكافي السبكي قال حدثني شيخ الإمام العلامة شيخ الشيوخ قاضي القضاة علاء الدين على بن اسماعيل القنوي قال حدثني شيخ الاسلام قاضي القضاة تقي الدين أبو الفتح محمد بن على القشيري المعروف بابن دقيق العيد القائل في آخرعمره لى أربعون سنة ما تكلمت بكلمة إلا وأعددت لها جوابا بين يدي الله تعالى قال سألت شيخنا سلطان العلماء عز الدين عبد السلام السلمي الدمشقي عن ابن عربي فقال شيخ سوء كذاب يقول بقدم العالم ولا يحرم فرجا كذا حدثني شيخنا ابن كثير من لفظه ورأيت ذلك في كلام الشيخ تقي الدين السبكي وفيه زيادة رواها بعضهم عن ابن عبد السلام و هي أنه قال وقع بيني و بينه يوما كلام في وجود الجن فأنكر وجودهم ثم رأيته بعد قليل فقال قد رجعت عن ذلك القول فأني تزوجت بجنية وولدت لي وغضبت يوما فشجت وجهي وهذه الشجة منها وأشار إلى شجة في وجهه و بالجملة فالذي أقوله واعتقده و سمعت من أثق به من شيوخي الذين هم حجة بيني و بين الله تعالى أن هذا الرجل إن صح عنه هذا الكلام الذي في كتبه مما يخالف الشرع المطهر و قاله و هو في عقله و مات و هو معتقد ظاهره فهو أنجس من اليهود والنصارى فإنهم لا يستحلون أن يقولوا ذلك وإنما يأول كلام المعصوم ولو فتح باب تاويل كل كلام ظاهره الكفر لم يكن في الأرض كافر مع أن هذا الرجل يقول في فتوحاته و هذا الكلام على ظاهره لا يجوز تأويله أو نحو ذلك مما هذا معناه فالواجب على من قدر إعدام كتابه التي تخالف الشرع المطهر و كذا إعدام كتب غيره المخالفة للشريعة المطهرة ويثاب على ذلك الثواب الجزيل بالقصد الجميل ويأثم إذا قدر على ذلك و لم يفعله و كذلك يجب عليه أن يؤدب في تصحيح ذلك و اعتقاد ظاهره التأديب البليغ الذي يردع أمثاله من الملحدين والله تعالى أعلم وسرعة السفر تمنع من الزيادة على هذا القدر و الله تعالى يحيينا على التمسك بالكتاب والسنة ويميتنا على ذلك بمنه وكرمه كتبه محمد بن محمد بن محمد بن محمد بن الجزري عفا الله عنه مرتجلا مرتحلا

Cevâbü İbni'l-Cezerî ʿan hükmi mütâlaʿati kütübi'bni'l-ʿArabî

Bismillâhirrahmânirrahîm

Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun, en kâmil ve en uygun salât, selâm ve O'nun elçisi, peygamberlerin sonuncusu ve elçilerin en hayırlısı olan efendimiz Muhammed'e ve peygamberlerin ehl-i beytine ve ashabına olsun.

Efendimiz ve şeyhimiz şeyhü'l-İslâm, büyük imamların imamı Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, Yemen'e ayak bastığında -yokluğundan (bea'de'l- ġaybeti)[10] sonra Yemen ehline gelen en sevimli kişiydi- onlar yakın zamanda ona kavuşma arzusuyla dolu olan kalpleriyle onu karşıladılar. Kalpler onunla aynı yerde bulunmaya doymadı. Onun liyakatından yüce senetlerle ve şifa veren açıklamalarla fazilet beklentisinde olanları kapsayan erdemleri ve fazileti yayıldı. Takvâ ile imâr edilmiş, seçkin âlimlerle ve fetvalarıyla dolu meclislerinin bereketi ortaya çıktı. Nefisleri uykudan uyandırdı, ölü kalpler diriltti. Yolculuğa karar verdiğinde ve hazırlandığında, onun yolculuğu her kalbi sızlattı, her gözü yaşarttı, gönülleri imâr eden meclislere ve zamanın geçmesiyle etkisi unutulmayan günlere pişmanlık geldi. Bunun üzerine Allah, ona verdiği takvayı artırdı, onun yerini şereflendirdi, onu kaldığı yerde barındırdı ve o da bizimle kaldı.

Ey eş-Şeyhü'l-İmâm![11] Bir süredir Yemen'de devam eden olaylardan dolayı Allah'ın dini hakkında sana soramadığımız önemli bir soru var. O da İbnü'l-Arabî'nin kitaplarıdır. Öyle ki o kitaplar, sûfîyyeden bir grubun elinde bulunmakta onlar ona inanmakta, onu tasdik etmekte ve o kitapta yazılanlarla amel edilmesine teşvik etme hususunda görüş birliği etmişlerdir. [Hâl böyle olunca] onlar, onun içindeki hükümleri uygulamaya çalışmakta ve ve bu durumda avamdan bir grubu fitneye düşürmüştür. Kitapta yazılanlar hakkında bu söz bâtınî bir sözdür bunu ilham ehli dışında kimse anlamaz" diyerek insanların aklını karıştırmışlardır. Bunun üzerine câhil kişi de onların "her şeyin Allah olduğuna, Hâlik'ın mahlûk, mahlûkun da Hâlik olduğuna, ilâhlığın ancak senin ilahını kılmanla mümkün olduğuna, o ilahı da senin onu tanıdığın onun ise seni tanımadığı sözüne kulak vermişlerdir. [Ayrıca] lâ ilâhe illallâhtaki olumsuzluğu olumlu anlarlar. [Bu sebeple] onlar kelime-i şehâdeti, mânâsız ve faydasız bir hâle getirirler. Onların bunun benzeri çok sayıda daha nice sözleri vardır.

Kulların en yetersizi olanı da, küfrü açık olan ve hiçbir durumda şüphe edilmeyen, bu şüphenin def'î hususunda günaha düşenin hidayetine sebep olacak ve kardeşlikte kirlenenin temizlenmesine yarayacak şu cevapları vermeyi uygun gördü.

Bu gurubun söz konusu adam hakkında ihsan-ı zan üzerine teşviklerini ve ona karşı gösterdikleri saygıyı ve ulemânında onların durumları hakkında sükûtunu işiten kimseler bu konuda aldanır ve kalpleri de ona karşı sevgi ile dolar, gözlerinde onun saygınlığı büyür, bu yüzden onun sözlerini doğru, ona ittibâ etmeyi hak zannederler. Ayrıca o, kitabında; putlara tapınmayı ve dinlerde dolaşmayı emreder ve şöyle der: "Kendini tek bir inançla sınırlamaktan sakın, yoksa pek çok iyiliği kaçırırsın. O halde nefsini diğer tüm inançlara karşı bir heyula kıl. Böyle yapmayan hiçbir kimse Allah'a karşı bir arzu ya da kıskançlık elde edemez. Bu, onları duymakla geçer ve onlar hayatta da ölülere benzerler. [İbnü'l-Arabî'nin] yazdıkları, İslâm'a sokulmuş bir zehirden ve pek çok insanın başına gelen bir musibetten başka bir şey değildi. İslâm meliklerinin ve Resûlullah -sallallâhu aleyhi ve sellem-'in halifelerinin, dine aykırı ve Müslümanların kalplerine şüphe sokan bu sakıncalı kitapların zararlı etkilerinden yeryüzünü temizlemeleri gerekmez mi? Ey hocamız![12] Hâlâ iyiliği emredip kötülükten sakındıran biri olarak Allah'tan ecir taleb ederek [me'cûrîn] bize fetvâ ver.

Mevlânâ Şeyhü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî bu soruyu şöyle cevapladı: "Allah'a hamd olsun başarı onun elindedir. Evet! İslâm meliklerinin, Resûllâhın hulefâsından olan diğer bütün insanlara ve ulemâ ile hukemâdan emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münkere güç yetiren kimselerin zikredilen kitaplardan ve diğerlerinden tertemiz şeriatın zâhirine muhâlif olanları yok etmeleri, ona bakanı ve onunla meşgul olanı kerâheten değil de tahrîmen yasak olduğunu [söylemeleri] ve "şerîatın zâhirine muhalif gibi görülen bu söz, te'vil edilmelidir" [şeklinde] söyleyen kimsenin sözüne iltifat etmemeleri gerekir. Zîra bu söz, söyleyenin hatasıdır. "Kul rab, rab ise kuldur" diyen bir kimsenin sözü nasıl yorumlanır. Keşke bilsem! Mükellif kimdir? Mükellif kuldur dersen, bu

[10] Bu ifadenin İbnü'l-Cezerî'nin Yemen'e gitmek ve Yemen Şeyhi Ebu'l-Hasen Ali b. Şeddâd el-Burâ'î ez-Zebîdî'den (öl. 1369) ilim tahsil etmek amacıyla memleketi Şam'a döndüğünü ancak anne-babası izin vermemesi sebebiyle Yemen'e gidemediği için kullanıldığı söylenebilir. Ayrıca bk. Ömer Kara, "İbnü'l-Cezerî: Hayatı ve Eserleri", *Uluslararası İbnü'l-Cezeri Sempozyumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 29-42.

[11] Burada nidâ edilen kişi İbnü'l-Cezerî'dir.

[12] Burada nidâ edilen kişi İbnü'l-Cezerî'dir.

şekilde kul, rab olur. Şayet Rab kuldur dersen [kul rabdır, rab da kuldur görüşüne binâen] kul nasıl mükellef olur. Onun sözü; "Allah'ı ancak muattıla ve mücessime bilir. Çünkü Allah Teâlâ "O'na benzer hiçbir şey yoktur"[13] buyurmaktadır" şeklindedir. Bu âyet muattılanın delilidir. "O, işiten ve görendir" âyeti ise mücessimenin delildir. Onun [bir diğer] sözü; "kullar sadece Allah'a ibadet eder. Çünkü Allah Teâlâ âyet-i kerimede şöyle buyurmaktadır: "Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi emreder"[14] şeklindedir. Onun sözü, mahlûkatın hepsi Allah'a ihtiyaç duyar. Allah Teâlâ âyette şöyle buyurmaktadır: "Ey insanlar! Allah'a muhtaç olan sizlersiniz."[15] şeklindedir.

O, "Allah Firavun'un ruhunu hiçbir günah işlememiş bir hâlde tertemiz olarak kabzetti" der. Allah Teâlâ ise şöyle buyurur: "Sonunda –(davranışlarıyla) kendini rezil etmiş olarak- onu ve askerlerini yakalayıp denize attık."[16]

Allah Teâlâ âyet-i kerimede şöyle buyurmaktadır: "Böylece onları, halkı ateşe çağıran öncüler yapmış olduk. Kıyamet gününde onlar yardım görmeyeceklerdir. Bu dünyada onların peşine lâneti taktık, kıyamet gününde de bunlar kınanmış kimselerden olacaklar."[17]

Resûlullâh (s.a.s) şöyle buyurur: "Her kim üç gün kararlı ve bilinçli olarak namazı terk ederse ateşe ebedi kalmak üzere girer, Kârûn, Firavun, Hâmân ve Übey b. Halef ile birlikte haşredilir."[18] Bu hadisi Ahmed b. Hanbel ve diğerleri rivâyet etti.

Onun (İbnü'l-Arabî'nin) tertemiz şeriate muhâlif olan sözü çoktur ve o sözlerin çoğu kendi içerisinde çelişkilidir. Her kim *Fütûhât* kitabına bakarsa onda büyük sıkıntıları görür. Bu zikrettiklerim şu an aklıma gelenlerdir. Bunları mana olarak zikrettim.

Bana göre onun durumu hakkında söylenecek en güzel söz, muhakkak ki o, (seyr u sülûk "tasavvufî eğitim") (ارتاض) ânında şiddetli aşk (سوداء)[19] hâli kendisine galip olduğunda bu sözleri demiştir. Bu nedenle onun kelâmı çok ihtilaflı ve apaçık çelişkilidir. Bugün bir şey söyler yarın başka bir şey söyler. Bu durum, ona şiddetli aşk (سوداء) hayal ettirmesi hasebiyledir. Allah en iyisini bilir. Peki bir kimse böyle ise ondan nakilde bulunmak şöyle dursun onun kelâmına bakmak caiz midir?

[Ayrıca şöyle bir durum var ki] onu taklit eden ve ona hüsnü zan besleyenler her iki durumdan biri olur. O iki adamdan biri ya batını sağlam olur onun kelamının mânâsını incelemez, onu sûfî olarak görür, ona ictihâdı ve ilminin çok olduğu ulaşınca da ona hüsnü zan besler. Böylece onu iyi olduğunu zanneder. Ya da zındık, ibâhi ve hülûlcu olur, vahdet-i vücûda inanır, onun söylediği sözlerin verdiği tüm mânâları müsellem kabul eder.

Benimle onların birçok âlimi arasında şöyle bir tartışma geçti ve bu durum şunu söylememe sebep oldu: Sözlerinizle teklifin arasını birleştirin, [şayet böyle yaparsanız] size ilk uyan ben olurum. Hiç şüphe yok ki, onun döneminin insanları ve çağdaşları, İbnü'l-Arabî hakkında diğerlerinden daha fazla bilgi sahibidir.

Şeyhimiz, gözlerimin benzerini hiç görmediği İmamü'l-münsif, Şeyhü'l-İslâm, İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer b. Kesîr, benimle birçok kez konuştu ve şöyle dedi: Şeyhü'l-İslâm, allâme ve kâdılkudât Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî b. Alî b. Temmâm es-Sübkî bana şöyle dedi: Şeyhü'l-imâm, allâme ve kâdılkudât Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. İsmâîl b. Yûsuf el-Konevî et-Tebrîzî şöyle dedi: Ömrünün sonlarında bana şunu söyleyen Şeyhü'l-İslâm, kâdılkudât "İbn Dakîkul'îd" diye bilinen Ebü'l-Feth

[13] 42/eş-Şûrâ: 11.
[14] 17/el-İsrâ: 22-23.
[15] 35/el-Fâtır: 15.
[16] 51/ez-Zâriyât: 40.
[17] 28/el-Kasas: 41-42.
[18] Ebû 'Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, ed. Şu'ayb el-Arna'ût vd (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1996), 169.
[19] Sevdâ: Sözlükte, sevgi, aşk, çılgınca sevgi gibi anlamlara gelen bu kavram, tasavvufta ilâhî aşk olarak ifade edilir. Kalpte siyah bir nokta hâlinde bulunan sevdâ, şiddetli sevgi ve aşk sebebiyle tahrip olur ve vücudun tamamına yayılır. Artık âşıkta mantık kalmaz ve o, sevdiğini çılgınca sever. Ayrıca bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012), 315.

Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî şöyle dedi: Kırk yıl boyunca Allah Teâlâ'nın huzurunda cevabını hazırlayamadığım tek bir kelime etmedim. O da dedi ki; şeyhimiz İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî'ye İbnü'l-Arabî hakkında sordum. Bunun üzerine şeyh onun âlemin ezelî olduğunu ifade eden ve hiçbir fercin haram olmadığını söyleyen kötü bir yalancı olduğunu söyledi. Şeyhimiz İbn Kesîr bana onun sözlerini anlattı ve ben bunu Şeyh Takıyyüddîn es-Sübkî'nin sözlerinde gördüm ve bazılarının İzzüddîn b. Abdisselâm'dan buna ilaveten aktardığı şöyle bir rivâyet var: O, birgün benimle İbnü'l-Arabî arasında cinlerin varlığı hakkında bir konuşma meydana geldi. İbnü'l-Arabî onların varlığını inkâr etti. Bir müddet sonra onu gördüm. Bu sözden döndüm dedi. Akabinde şöyle devam etti: Bir cinle evlendim o da benim için bir çocuk doğurdu ve bir gün sinirlendi ve yüzümü yaraladı, -yüzündeki yarayı göstererek- işte bu yara oradan kaldı. Özetle kendisine söylediğim, inandığım ve Cenâb-ı Hak ile aramda delil olan güvendiğim şeyhlerimden birinden işittim. Bu adamın kitaplarındaki şeriata aykırı bu sözlerin [ona nisbeti] doğru ise, bunu aklı yerinde iken söylemişse ve zahiren buna inanarak ölmüşse, o vakit o Yahudi ve Hristiyanlardan daha aşağıdır. Çünkü onlar bunu söylemeyi helâl kabul etmiyorlar. [Ayrıca] sadece masum olanın sözleri tevil edilir. Küfür gibi görünen her söze yorum kapısı açılsaydı, yeryüzünde kâfir kalmazdı. Ne var ki, bu adam *Fütûhât*'ında şöyle der: Bu kelâmı zâhiri mânâ üzerine tevil etmek caiz olmaz. Bunun gibi benzer manada olan başka sözler de olabilir.

İbnü'l-Arabî'nini şer'i mutahhara'ya muhâlif olan kitabını yok etmeye güç yetiren kimseye onun kitabını yok etmesi vacip olduğu gibi, aynı şekilde ondan başka kimselerin de şerîat-ı mutahharaya aykırı olandiğer kitaplarını da yok etmesi vaciptir. [O kimse] bunu güzel bir niyetle yaparsa bunun karşılığında büyük bir mükâfatla mükâfatlandırılır. Buna güç yetirdiği vakit bunu yapmazsa günahkâr olur. Aynı şekilde buna güç yetirip de yapmayan kimseyi, bunu düzeltmeye çalışmasından ve zâhirine inandığından dolayı kendisi gibi mulhid kimseleri de caydıracak kadar etkili bir ceza ile cezalandırılması gerekir. Allah Teâlâ en iyi bilendir. Yolculuğun aceleciliği bu söylediklerimizden daha fazlasını söylememize engel olmaktadır. Cenab-ı Hakk lütfû ve cömertliğiyle bize Kur'ân ve Sünnete sımsıkı sarılmak üzere yaşatsın ve ruhumuzu bu amaç uğurda kabzetsin. Onu Şeyhü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî Allah Teâlâ onu affetsin yolculukta ve doğaçlama yazdı.

3. Tartışma ve Değerlendirme

Risâlede Yemen halkı tarafından İbnü'l-Cezerî'ye İbnü'l-Arabî[20] ve bazı görüşleri hakkında sorulan soruların geniş muhtevaya sahip olduğu, kendisinin bunlara verdiği cevapların ise kısa olduğu görülmektedir. Tasavvufî açıdan böylesine kapsamlı suallere verilen muhtasar ve dağınık cevapları, risâle metninden hareketle belirlenen soruları alt başlıklar hâlinde farklı fikir ve yaklaşımlarda dikkate alınarak tahlil etmenin çalışmanın konunun bütünlüğü ve ilerleyen kısımlarında belirlenen sorular üzerinden yapılan tahlillerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşüncesindeyim. Söz konusu bölümde risâlede yer alan soru ve onlara verilen cevapları ele alırken evvela İbnü'l-Cezerî'nin yaşadığı dönemde İbnü'l-Arabî portresinin avam, fukahâ ve sûfîler nezdinde nasıl çizildiği gösterilmeye çalışılacaktır. Akabinde risâlede zikredilen ve İbnü'l-Arabî'ye atfedilen sözlerin tasavvufun nazarî konulardan birisi olan "vahdet-i vücûd" görüşünü yansıtıp yansıtmadığına bakılacaktır. Daha sonra İbnü'l-Cezerî'nin İbnü'l-'Arabî'nin birtakım görüşlerine dair cevap verirken tekfir ifadesini kullanıp kullanmadığı ele alınacaktır. Yine onun sözlerinin tekfir edilip edilememesi, caiz olup olmaması hususu zâhir-bâtın çerçevesinde değerlendirilecektir. İbnü'l-Cezerî'nin yaklaşımında konjonktürel bir etkinin bulunup bulunmadığı incelenecektir. Son olarak risâle metninde yer alan "kavluhu" şeklindeki müphem ifade, İbnü'l-'Arabî'ye aidiyeti hususu tahlil edilerek açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

3.1. İbnü'l-Arabî ve eserleri İbnü'l-Cezerî'nin yaşadığı zaman diliminde fukahâ ve sûfîler nezdinde şer'î, ilmî ve siyasî açılardan nasıl konumlandırılıyor ve onun hakkında neler söyleniyordu?

[20] İbnü'l-Arabî hakkında bilgi almak için bk. Kılıç, *İbnü'l-Arabî Düşüncesine Giriş (Şeyh-i Ekber)*, 1-368.

İbnü'l-Cezerî'nin yaşadığı zaman dilimi, İbnü'l-Arabî'nin gerek devlet erkânı gerekse fukahâ ve sûfîler tarafından takip edildiği ve aynı zamanda bazı kesimlerce sert bir dille tenkit edildiği bir dönemdir. İbnü'l-Arabî'nin İbnü'l-Cezerî'nin yaşadığı asırdaki konumunu her üç açıdan da cevaplayan şahsiyet Molla Fenârî'dir (ö. 834/1431). Çünkü o, "Osmanlı Devleti'nde tasavvufa ilgi duyan ilmiye mensuplarının önde gelenlerinden birisi olup medreselerde İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem*'ini okutan ve ilk defa II. Murad tarafından ilmiye sınıfına tanınan imtiyazları elde eden Osmanlı âlimidir."[21]

Osmanlı Devleti'nin ilk Türk şeyhü'l-İslâmı olan Fenârî'nin, Ekberî geleneğinin Anadolu'ya taşınmasında etkin bir rol oynamasına rağmen Devlet erkânı tarafından dışlanmayıp ilgi görmesi ve bazı görevlerle taltif edilmesi İbnü'l-Arabî'nin her üç zümre tarafından da büyük bir ilgi gördüğü ve önemli bir konuma sahip olduğunu açıkça göstermektedir.

İbnü'l-Arabî'nin yaşamı dikkate alındığında kaynaklarda onun ibadetler noktasında şerîata muhâlif bir davranışının olmadığı görülmektedir. Bu durumu teyit eden örneklerden bir tanesi de şöyledir:

> "İbnü'l-Arabî, bir Müslüman için farz kılınmış ibadetleri aksatmadan yapan bir şeyhtir: "O, günlük ibadetleri, ramazan'da orucu vs. (kısaca İslam'ın esaslarını) değiştirilemez ilkeler olarak kabul eder. Hatta bize öğütleri (vasiyetleri) içinde şöyle dediğini görürüz: 'Namaz esnasında sakalınla veya elbisenin herhangi bir parçası ile oynama ve rükû esnasında sırtının düz olduğundan emin ol.' …O, hem farzların hem de sünnette tavsiye edilen nafile amellerin samimi ve titiz pratiğini tasavvufun vazgeçilmez şartı sayar."[22]

İbnü'l-Arabî hakkındaki bu olumlu durumun yanı sıra elbette ki o devirde kendisine yöneltilen eleştiriler de bulunmaktaydı. Nitekim İslâm tarihi irdelendiğinde genel kitle nezdinde büyük yankı uyandıran şahsiyetlerin fiillerinden ziyâde düşünceleriyle tepki çektiği, bu şahısların bir grup tarafından sıkı bir şekilde takip edilirken diğer grup tarafından da sert bir dille eleştirildiği görülmektedir. Bunlardan birisi de hiç şüphesiz İbnü'l-Arabî olmuştur. Öyle ki tarihî veri olarak sunulan kaynaklar doğru ise; *"Yapılan bir araştırmaya göre yalnız Arapça literatürde onun aleyhinde yazılan eser sayısı otuz dört, savunma amacıyla kaleme alınanların sayısı yirmidir; aleyhinde iki yüz otuz sekiz, lehinde ise otuz üç fetva verilmiştir.*[23] Bunların birçoğu dinî, ilmî olmaktan daha ziyâde konjonktürel veya hissî birer tepki olarak görülse de bu tablo, İbnü'l-Arabî'nin tarihte ne denli büyük bir etki meydana getirdiğini göstermesi açısından son derece mühimdir.

İbnü'l-Arabî'nin te'siri, Osmanlı döneminde de görülmektedir. Nitekim Osmanlı toplumunda İbnü'l-Arabî ve *Fusûsü'l-hikem* hakkında konuşmanın, din alanı çerçevesinde yapılmasına rağmen kendisine toplumsal krizlerin eşlik ettiği teorik ve pratik tartışmalara kapı araladığı görülmektedir.[24] Bu krizlerin önüne geçebilmek adına Yavuz Sultan Selim'in (öl. 926/1520) emriyle Şeyh Mekkî olarak tanınan Muhammed b. Müzafferüddin (öl. 926/1519) tarafından İbnü'l-Arabî aleyhtarlarının tenkit ve itirazlarına cevap olmak üzere Farsça olarak kaleme alınan *el-Cânibü'l-garbî fî halli müşkilât-ı Şeyh Muhyiddin İbnü'l-Arabî*[25] isimli eser yazılmıştır.

İbnü'l-Cezerî zamanında başta kendisi olmak üzere es-Sübkî (öl. 777/1375), İbnü'n-Nakkâş (öl. 763/1362), Safedî (öl. 764/1363) gibi birçok fakîh ve ulemânın eserlerinde vahdet-i vücûd düşüncesini ve takipçilerini ilhâd ve zındıklıkla itham eden ifadeler yer almaktadır. Abdülkadir b. Habîb (öl.?), İbnü'l-Cezerî'nin *Fusûsü'l-hikem*'de Âdem fassında zikredilen "İnsan Hak için göz bebeği mesabesinde bulunduğundan nâşî insan olarak isimlendirildi"[26] sözünü naklederek İbnü'l-Arabî'yi yalancılıkla suçladığını zikreder.

---

[21] İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), XXX, 245-247.

[22] William C. Chittick tarafından aktarılan bu bilgi, internet üzerinden elde edilemediği için Fatih Açıkgöz'ün *"Bir Kişi İki Şahsiyet: İbnü'l-Arabî"* makalesinden naklen aktarılmıştır. Ayrıca bk. Burak Fatih Açıkgöz, "Bir Kişi İki Şahsiyet: İbnü'l-Arabî", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/17 (2013), 143-169.

[23] Açıkgöz, "Bir Kişi İki Şahsiyet: İbnü'l-Arabî", 144.

[24] Ercan Alkan, "Osmanlı Dönemi Fusûsü'l-hikem Şerh Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/30 (2017), 211-240.

[25] Şeyh Mekkî – Ahmed Neylî. *Müdafaası Yavuz Sultan Selim'in Emriyle Hazırlanan İbn Arabî Müdafaası*. haz. Halil Baltacı. İstanbul: İlkharf yayınları, 2011.

[26] Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, ed. Mustafa Tahralı, çev. Ahmed Avni Konuk (İstanbul: TC. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 2/142.

Ayrıca o, İbnü'l-Cezerî'nin Hûd fassında; "Onların nefisleri bu sûretle helâk ve fânî olunca, ayn-ı kurba vâsıl oldular, bu'd gitti. Binâenaleyh onların hakkında "cehennem" denilen mevt dâhi zâil oldu."[27] ifadesini aktararak bunun Allah'a iftira atmak ve O'nu (c.c.) yalanlamak olduğunu, bilakis Cenâb-ı Hakk'ın onların cehennem azabında bâkî kalacaklarını haber verdiğini belirttiğini nakleder.[28] İbnü'l-Cezerî'nin bu yaklaşımını hâtırda tutmak gerekir. Zîra ilerleyen aşamalarda metinde İbnü'l-Cezerî'nin İbnü'l-Arabî tutumunun mutedil olduğuna dair bir analiz yapıldığı görülecektir. Pek tabîi olarak bu iki zıt durum karşısında okuyucunun zihin dünyasında birtakım gel-gitler meydana gelebilir. Dolayısıyla bu hususta varılan sonucun daha iyi anlaşılmasının yolu, makalede cevap mâhiyetinde yapılan yorumlara bütüncül bakılması ve mezkûr tezât durumun değerlendirmeleriyle birlikte göz önünde bulundurulmasına bağlıdır.

İbnü'l-Arabî'nin düşünceleri bazı sûfîler tarafından da eleştirilmektedir. Bunlardan birisi de bu devirde yaşayan vahdet-i vücûd görüşünü yansıtan şiirleri bulunan Alâüddevle-i Simnânî'dir (öl. 736/1336). O, vahdet-i vücûd düşüncesini savunmasına rağmen vücûd-i mutlak ve 'ayn hususunda İbnü'l-'Arabî'yi eleştirmiştir.[29] Yukarıda da İbnü'l-Cezerî üzerinden de dikkat çekildiği üzere bazı sûfîler tarafından da İbnü'l-'Arabî hakkında aynı kişi ama iki farklı şahsiyet yaklaşımı sergilendiği müşâhede edilmektedir. Bunun sebebinin metafizik konunun sübjektif tek taraflı bir metotla yanlış okunma olduğu söylenebilir. Kılıç, İbnü'l-Arabî'nin kendi mecrâsında bile iki farklı şahsiyet gibi ifade edilmesinin nedenini şöyle açıklamaktadır:

> "Bu tenkitlerde zıt hakikat görüşleri veya farklı doğrular ileri sürülmemektedir. Mesele önemli ölçüde her iki tarafın da kabul ettiği bir gerçeğin isimlendirilmesi noktasındadır. Eserlerinde bu tür tenkitlerin bir değerlendirmesini yapan Abdürrezzâk el-Kâşânî, Molla Sadra eş-Şîrâzî ve Şah Veliyyullah ed-Dihlevî gibi düşünürlerle bu konular üzerinde araştırmaları bulunan Herman Landolt, Michel Chodkiewicz, William Chittick gibi çağdaş araştırmacıların ulaştıkları ortak sonuç, bu probleme hep bir "yanlış okuma"nın (misreading) yol açtığı şeklindedir."[30]

Risâlede İbnü'l-'Arabî'nin iki farklı şahsiyet olarak anlaşılmasına sebebiyet veren düşüncelerinden birisi olan vahdet-i vücûd fikrine işaret eden sözlerin olup olmadığını incelemenin ve ortaya koymanın konunun devamı ve bütünlüğü açısından önemli olduğu düşüncesindeyim. Metinde yer alan "Kul Rab, Rab ise kuldur" sözü bu minvâlde sorulması ve değerlendirilmesi gereken önemli bir ifadedir.

3.2. "Kul Rab, Rab ise kuldur" sözü tasavvufun nazarî konuları içerisinde yer alan "vahdet-i vücûd" görüşünü yansıtıyor mu?

İbnü'l-Arabî'nin en çok eleştiriye tâbi tutulan görüşü "vahdet-i vücûd" konusudur. Tenkitlerin önemli bir bölümünün mutasavvıfların dışındaki çevrelere ait olduğu görülür. Risâlede de görüldüğü üzere avamın ilk sorusu bu yönde olmuştur. O hâlde metin bağlamında böyle bir soruyu sormak yerinde olacaktır. Bu sorunun cevabına öncelikle "vahdet-i vücûd"un tanımını yaparak başlayalım. İbnü'l-Arabî şârihlerinden Abdürrezzâk el-Kâşânî (öl. 736/1335) bu kavramı, "varlığın zorunlu ve mümkün diye bölünmeden ele alınmasıdır"[31] şeklinde tarif eder. Başka bir ifadeyle; "Hak" ve "Halk" bir tek hakîkatin iki vechesidir. O, vahdet (birlik) ya da zâtı yönüyle bakıldığında Hakk, kesret (çoklu) ya da mümkün varlıklarda tecellî eden sıfatları bakımından ele alındığında Halktır. İnsan bu birliği akıl yoluyla değil, zevk yoluyla idrâk eder. Allah'ın (c.c.) varlığı veya zâtı, mutlak varlık olması hasebiyle kesinlikle bilinemez. Sıfatlar açısından ise, O'nun (c.c.) tecellîlerini varlıkta apaçık görürüz. Yani Allah sıfatları vasıtasıyla çoğalır, yayılır. İşte bu yönüyle O, Halkla eş anlamlıdır.[32]

---

[27] İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/637.

[28] Abdülkadir b. Habîb, *Kitâbu ibn Arabi's-Sûfiyyi fi mîzâni'l-bahsi ve't-tahkîki* (Medine: Dârü'l-Buhârî, 1991), 38-40.

[29] Bu konuda geniş bilgi almak için bk. Kübra Zümrüt Orhan, "Ehl-i Tasavvufun İbnü'l-Arabî'ye Yönelik Tenkitleri: Alâüddevle Simnânî Örneği", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/2 (15 Aralık 2019), 631-649.

[30] Mahmud Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XX, 520-522.

[31] Abdürrezzâk el-Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 577.

[32] Hüseyin Tunçbilek, "Muhyiddin İbn Arabî'de Vahdet-i Vücûd Telâkkisi", *Harran Ü. İlahiyat Fak. Dergisi* 19 (2008), 1-23.

İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd varlığın birliği görüşüne dair en anlamlı ifadelerden birisi "Hem O/Hem O değildir (hüve lâ hüve)" kavramıdır. Yani bir şey var olması yönüyle vücûdun aynısı, kendisi olması cihetiyle vücûd değildir. İbnü'l-Arabî'yi eleştirenler, genellikle sadece –Her şey O'dur- kısmına takılmış, devamı olan - Her şey O değildir- ifadesini ihmâl etmiştir. Bu durum da tutarsız sübjektif bir tenkiti beraberinde getirmiştir.

Kaynakların birçoğu bu kavramın İbnü'l-Arabî tarafından kullanılmadığını onun "Vücûd birdir. Vücûdda ancak Allah vardır." şeklindeki görüşlerini anlatmak gayesiyle şârihleri ve takipçileri vasıtasıyla geliştirildiğini belirtmektedir.[33]

Bu sorunun cevabı vahdet-i vücûd fikriyâtının "Her şey O'ndadır" anlamından yola çıkılıp panteizm ile karşılaştırılması yapılarak îzâh edildiği zaman karşıt kitle tarafından daha rahat anlaşılacağı düşünülmektedir. Zîra yapılan tenkitlerin çoğu vahdet-i vücûdun panteizmle karıştırılması sebebiyledir.

Vahdet-i vücûd düşüncesine göre "Heme ez ôst (Her şey O'ndadır)" ilkesi gereği âlemdeki her şey Hak Teâlâ'nın isimlerinin tecellîsidir. Panteizmde ise âlemdeki her şey tanrıdır. Yani tanrının tabiattan ayrı kendisine özgü bir mahiyeti olmayıp hiçbir şey de onun gayrı değildir.[34] Vahdet-i vücûd, vahyin teşbîh ve tenzihi kendisine hasrederek zuhûr eden bir Tanrı tasavvurudur. İbnü'l-Arabî'yi eleştirenlerin hataları onun sözlerinin sadece teşbihî yönü olan "Her şey O'dur." sözünü ele almalarıdır. Onun *Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserinde "Benim söylediğimi tek gözlü olanlar değil, iki gözlü olanlar anlayabilir."[35] şeklinde geçen ifadesi bu hususu çok güzel şekilde îzâh etmektedir.

Avni Konuk, *Fusûsü'l-hikem* şerhinde araştırmacılara göre Hak ile halk arasındaki nisbetin "Heme ez ôst", ya'ni "Hep O'ndandır", diğeri "Heme "ôst", ya'ni "Hep O'dur" şeklinde iki meşreb üzere açıklandığını belirtir.[36] Ali Safî'nin *Reşehât-ı Aynü'l-Hayât* adlı eserinde Ubeydullâh Ahrâr (ö. 895/1490) ile Bahâeddîn Nakşibend (ö. 791/1389) arasında soru-cevap niteliğinde geçen şu diyalog bu iki ifadenin normalde birlikte kullanıldığını ancak zâhir ve bâtın durumuna göre farklılık arz ettiğini şöyle özetlemektedir:

> "Hâce Ubeydullah Ahrâr (k.s.) buyurmuşlar ki: Bir gün Şeyh Bahâeddin Ömer hazretlerine gittim. Âdetleri vech ile "Şehirde ne haber var?" diye sordular. "İki türlü haber vardır dedim." "O iki türlü haber nedir?" buyurdular. Cevâb verdim ki: "Şeyh Zeynüddîn ve ashâbı "Heme ez ôst", ya'ni "Hep O'ndandır" derler. Ve Seyyid Kâsım ve etbâı ise "Heme ôst", ya'ni "Hep O'dur" derler. Siz ne buyurursunuz?" Buyurdular ki: "Şeyh Zeynüddîn takımı doğru söylerler." Ondan sonra Şeyh Zeynüddîn'in kavlini takviye için delîl ikâmesine başladılar. Fakat ikâme ettikleri delâil Seyyid Kâsım'ın sözünü te'yîd etmekte idi. Dedim ki: "Îrâd buyurduğunuz delâil Seyyid Kâsım tarafının kavlini te'yîd ediyor?" Hz. Şeyh yine delâil-i kaviyye serdetmeğe başladı. Fakat yine Seyyid Kâsım tarafının kavlini te'yîd etmekte idi. Anladım ki, murâd-ı şerîfleri bi-hasebi'l-bâtın "Heme ôst" olduğuna i'tikâd etmek ve bi-hasebi'z-zâhir "Heme ez ôst" kavlini ityân eylemek husûsunu tavsiyeden ibârettir."[37]

İbnü'l-Arabî, insan ile beraber varolan her şeyin yalnızca bir görüntü olduğunu, her şeyin O'nun tecellî eylediği bir ayna hükmünde olduğunu ifade eder. Bu hususta o, "Her şey Hak'tır" veya "Hak her şeyin aynıdır" sözünü kullandığı için tenkit edilmiştir. Bu eleştirilere yöneltilen cevaplarda en fazla İbnü'l-Arabî'nin, "Rab rabdir, kul da kuldur" ifadesinin tekrarlandığı müşâhede edilir. Hatta *Fütûhâtü'l-*

---

[33] İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, ed. Mustafa Kara (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 9. Mehmet Tabakoğlu, "Vücûd ve Adem: Vahdet-i Vücûdu Anlamada İki Anahtar Kavram ve Konuyla İlgili Ayetler", *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/6 (30 Aralık 2015), 57-78.

[34] Vahdet-i vücûd ile panteizm arasındaki farklar hakkında geniş bilgi için bk. İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, ed. Mustafa Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 79-116. Halil İbrahim Şimşek, "İsmail Fenni Ertuğrul'un İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücud Savunması", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9/21 (2008), 199-212.

[35] *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'de bizzat bu ifade bulunamamıştır. Ancak çoğu yerde bunu çağrıştıran sözler mevcuttur. Burada kasdedilen hem tenzîhî hem teşbihî, hem zâhirî hem bâtını açıdan ele alınması gerektiğidir. İbnü'l-Arabî, *Fütûḥâtü'l-Mekkiyye*, 1999, 1:24.

[36] İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/366.

[37] Fahreddin Ali b. Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Reşehât-ı ʿAynü'l-hayât*, ed. Ali Asgar Moîniyân (Tahran: İntişârât-ı Bünyâd Nîkûkâri-yi Nûryâni, 1397), 2/427-428.

Mekkiyye'nin başlangıcında şu beyti zikretmesi onun böyle eleştirilere mâruz kalacağını bildiğini göstermektedir:

Rab Hak, kul Haktır.

Nasıl böyle olabilir, sorumlu tutulan kimdir?

'Kuldur' dersen, işte o ölümlüdür!

'Rabdir' dersen, O nasıl sorumlu olabilir ki![38]

Mukaddime kısmında zikredilen beyitten da anlaşılacağı üzere İbnü'l-Arabî kulun Rab, Rabbin ise kul olamayacağını ifade etmektedir. O vakit bu beytin dahi onun sözlerinin tek taraflı yaklaşımlarla yanlış okunduğunu gösteren tek başına yeterli bir argüman olabileceği söylenebilir. Dolayısıyla İbnü'l-Cezerî'nin İbnü'l-Arabî'nin bu görüşünü bütüncül değil de tek yönlü ele aldığı, bunun da onu muattıla ve mücessime gibi yanlış örneklendirme ve ithamlarla anmasına sebebiyet verdiği görülmektedir. Onun metinde mezkûr konudaki yanlış yaklaşımı, risâlede İbnü'l-Arabî hakkında tekfir ifadesini kullanıp kullanmadığı hususunun incelenip ortaya konulmasını gerekli kıldığı kanaatini meydana getirmektedir.

3.3. İbnü'l-Cezerî, bu risâlesinde İbnü'l-Arabî'yi tekfir eden ifadeler kullanmış mıdır?

Tekfir, i'tikâdî konuların tartışılması esnasında karşıt olan kişiye galip gelme, onu psikolojik ve sosyolojik açıdan dışlayarak saf dışı bırakmak amacıyla Müslüman gürûhun başvurduğu yöntemlerden birisidir. İslâm tarihine bakıldığında tekfir suçlamaları, Hz. Osman'ın (r.a.) son zamanlarında filizlenmeye başlayan ve onun şehadeti ile nihâyete kavuşan siyasî olaylar, Hz. Ali döneminde meydana gelen iç savaşlar ve Hakem hâdisesinin neden olduğu itikâdî mes'elelerden sonra zuhûr etmiştir.[39]

Ehl-i sünnet ulemânın "Ehl-i kıbleden hiç kimseye kâfir denemez" temel ilkesi gereği itikâdî konuların ihtilaflı mes'elelerinde alışılmışın dışında zâhire zıt farklı görüş serdeden kimselerin tekfir edilmesi tezat bir durumdur.[40] Ayrıca onlar, büyük günah işleyen kimselerin tekfirle suçlanmasının Hak Teâlâ'nın rahmetinin daraltılması anlamına geldiğini belirtirler.[41] Aynı durumun İbnü'l-Arabî için de geçerli olduğu söylenebilir. Yukarıda onun hakkında yapılan eleştiriler ve verilen fetvalar, doğrudan olmasa da dolaylı olarak buna işaret etmektedir. Öyle ki, İbnü'l-Cezerî'nin şeyhlerinden birisinden naklettiği "Bu adamın kitaplarındaki şeriata aykırı sözlerin [ona nisbeti] doğru ise, bunu aklı yerinde iken söylemişse ve zâhiren buna inanarak ölmüşse, o vakit o Yahudi ve Hristiyanlardan daha aşağıdır. Çünkü onlar bunu söylemeyi helâl kabul etmiyorlar. [Ayrıca] sadece masum olanın sözleri tevil edilir. Küfür gibi görünen her söze yorum kapısı açılsaydı, yeryüzünde kâfir kalmazdı." şeklindeki ifadelerin şart edatı kullanılarak dolaylı bir tarzda İbnü'l-Arabî'nin tekfirle itham edildiğini gösterdiği söylenebilir.

Diğer açıdan İbnü'l-Cezerî'nin kendisinin *"Bana göre onun durumu hakkında söylenecek en güzel söz, muhakkak ki o, (seyr u sülûk) (ارتاض) ânında şiddetli aşk (سوداء) hâli kendisine galip olduğunda böyle böyle der. Allah en iyisini bilir"* sözüne bakıldığında etrafında bulunan avama hitap eden yani bizâtihi özne olan İbnü'l-Cezerî'nin bunun tasavvufta fenâ ve vecd hâli olarak ifade edilen bir hâli yaşayarak şuurun kaybedilmesi ânında söylenmesi hasebiyle tekfir etmediği müşâhede edilmektedir. Dolayısıyla risâle'de cevap mâhiyetinde aktarılan sözlerin İbnü'l-Arabî'yi tekfir edecek sözler olmadığı, yalnızca halkın onun hakkında tekfir edici lafızlar kullanmasına engel olmak ve avamı yanlış düşüncelere sevk edecek sözleri içeren bu kitapların yakılmasının onlar için daha hayırlı olacağı mülâhaza edildiğinden dolayı kullanıldığı çıkarımı yapılabilir. Nitekim Cenâb-ı Hak'tan başka ilâh olmadığına ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) O'nun (c.c.) resûlü olduğuna samimi bir kalple inanan ve tasdik eden bir kimsenin sadece zâhiri mânâya bakılarak tekfir edilmesi fukahâ nezdinde de kabule şâyan bir durum değildir. İmâm-ı Gazzâlî'nin şu söylemleri bunu destekler mâhiyettedir:

[38] Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007), 1/4.

[39] Bk. Hilmi Karaağaç, "Ehl-i Sünnet'e Göre Tekfir Problematiği", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (Erzurum 2013), 168-186.

[40] Ebu'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kâri, *Minehu'r-ravdi'l-ezher fi şerhi'l-Fıkhi'l-ekber* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1998), 427.

[41] Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî, *Kitâbu't-tevhid* (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 2010), 429.

> "Birisini tekfirle ithâm etmek, doğrudan îmân ile ilgili bir durumdur. Îmân, Hz. Peygamber'in getirdiklerinin tamamını tasdik etmek; küfür ise bunlardan herhangi birisinde O'nu yalanlamaktır. Dolayısıyla Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Hz. Muhammed'in O'nun resulü olduğuna samimiyetle inanan ve bu inancını bozacak bir davranışta bulunmayan Müslümanları küfür ile suçlamaktan kaçınmak gerekir."[42]

Ayrıca bu metin bizlere sûfîlerin böylesine ilk bakışta anlaşılmayan girift ifadeleri konusunda fukahâ arasında hüküm farklılığının olduğunu da göstermektedir. Görüldüğü üzere bazıları onun kötü bir yalancı olduğunu ifade ederken bazıları da daha yumuşak bir üslup kullanarak bunların yaşanılan birtakım hâller neticesinde aklî melekelerin kaybedilmesi sonucu söylenmiş olabileceğini belirtmektedir. Bu durumu Hallâc-ı Mansûr'un (öl. 309/922)[43] asılma olayıyla da örneklendirmek mümkündür.[44] Dönemin veziri Hamid b. Abbas (öl. 311/923), bazı siyasî çıkarlardan dolayı Hallâc-ı Mansûr'un ilâhlık iddia ettiğini ve önemli bir kitleninde bunlara inanarak arkasından gittiklerini ispatlayabilmek için gerek yalancı şahitler toplamaya çalışmış, gerekse Hallâc-ı Mansûr hakkında doğru konuşanları yalanlamıştır.[45] Hallâc-ı Mansûr'un idâmı hususunda kurulan mahkemede yer alan Malikî kadısı Ebu Ömer Muhammed b. Yusuf el-Hammâdî el-Ezdî (öl. 320/932) yalan söylediğini ve onun kanının helâl olduğunu ifade ederken Hanefî kadısı Ebû Cafer Muhammed b. Ahmed b. Buhlûl el-Enbârî et-Tenûhî (öl. 318/930) idâmı engellemek istemiştir.[46] Hallâc-ı Mansûr olayında olduğu gibi İbnü'l-Arabî hakkında da fukahâ arasında farklı yaklaşımlar olduğu görülmektedir. Ancak bunlar arasında bir benzer yön de vardır ki o da bu gibi söylemler ve fiiliyâtın sadece zâhire bakılarak tekfirle itham edilemeyeceğidir. Nitekim Chittick'in tekfir, deli, panteist gibi ithamların tepki sonucunda meydana geldiği ve bunların anlaşılır bir tarafının olmadığı yönündeki şu ifadeleri sadece zâhirî açıdan bakılarak tekfir edilemeyeceğini destekler mâhiyettedir: "Gerek İslâm gerekse modern Batı kaynaklarında İbnü'l-Arabî'ye zaman zaman izâfe edilen tutarsız, panteist, kâfir, deli gibi tuhaf sıfatların anlaşılır bir tarafı yok ve bütün eserleri bakımından bunlar mâkul bir hüküm olmaktan ziyâde böylesine farklı, dağınık ve çetin mes'eleleri birleştirip birbirine bağlama gibi zor bir iddiaya karşı duyulan tepkilerden ibârettir."[47] Bu değerlendirmeler, zâhir-bâtın yönünden cevaplanması gereken bir soruyu ortaya çıkarttığı söylenebilir.

3.4. İbnü'l-Cezerî'nin, "İbnü'l-Arabî, "*Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'de şöyle der: Bu kelâmı zâhiri mânâ üzerine tevil etmek caiz olmaz." gibi sözlerinin sonuna doğru birkaç kez zâhir vurgusu yapması, İbnü'l-Arabî'nin ifadelerinin bâtınen caiz olabileceğine işaret ettiği söylenebilir mi? Zâhire muhâlif gibi sözleri kullanmak caiz mi?

İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde ilk bakışta anlaşılmayan ifadeler bir hayli çoktur. Dolayısıyla onun sözlerini anlamaya çalışırken lafza değil mânâya bakılması gerekir. Fukahâdan bazıları İbnü'l-Arabî'nin sözlerini sadece lafzî yönden değerlendirip eleştirirken bir kısmı da hem lafzî hem de mâna bakımından ele alıp savunmuşlardır. Yani İbnü'l-Arabî'yi tenkit edip eserlerini okumanın caiz olmadığını ve yakılması gerektiğini söyleyenler ve bu hususta görüşlerine karşı reddiyeler yazanlar olduğu gibi onu sevenler, muârızlarına karşı kendisini savunmak için risâle ve fetvâlar kaleme alanlar da vardır. Öyle ki bunlardan ilk grupta yer alan, -risâlede de görüldüğü üzere- Şâfiî fakihlerinden İbn Kesîr, Sübkî (öl. 771/1370), Tebrîzî (öl. 729/1329), "İbn Dakîkul'îd" diye bilinen Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb

---

[42] Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeḳa* (Dımeşk: Dâru'l-Hikme, 1993), 61.

[43] Hallâc-ı Mansûr hakkında bilgi almak için bk. Ferîdüddîn-i Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, haz. Mehmet Zahit Kotku (İstanbul: Seha Neşriyât, 1983), 202-210. Ebûbekir Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Baġdâd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 41, 122.

[44] Hallâc-ı Mansûr hakkında fukahâ ve sûfîlerin ihtilafa düştüklerine dâir bilgi almak için bk. M. Louis Massignon, *İslam'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansur'un Çilesi*, çev. İsmet Birkan (Ankara: Ardıç Yayınları, 2006), 75-93.

[45] Arîb b. Sa'd el-Kurtûbî, *Sılatü Târîhi't-Taberî (Târîhu't-Taberî içinde)* (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387), 88-89.

[46] Tâhâ Abdülbâkî Sürûr, *el-Hallâc (Şehîdü't-tasavvufi'l-İslâmî)* (Kahire: Dâru'n-Nehdâ, ts.), 120-123. Yaşar Nuri Öztürk, *Enel Hak İsyanı Hallâc-ı Mansur* (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2010), 203.

[47] William C. Chittick, *Âşığın Aynası (Kayıp Kalbin Peşinde)*, çev. Ömer Saruhanlıoğlu (İstanbul: Okuyanus Yayınları, 2018), 72.

el-Kuşeyrî'nin yanı sıra İbn Teymiyye, İbrahim el-Bikâî, Ali el-Kârî gibi isimler, İbnü'l-Arabî hakkında hakarete varan sözler sarf ederek tekfîre kadar götürecek fetvâlar vermişlerdir.

Bir diğer grupta bulunan; Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Hasan el-Beyzâvî (öl. 888/1483'ten sonra), Mecdüddin el-Firûzâbâdî (öl. 817/1415), İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449), Celâleddin es-Suyûtî (öl. 911/1505), Ebû Yahya Zekeriyya el-Ensârî (öl. 926/1520), Abdülvehhâb el-'Urzî (öl. 967/1560), Burhâneddin el-'İmâdî (öl. 1135/1722), Hüseyin b. en-Natîbî, Abdurrahman el-Makâbırsî (öl. 954/1547), Kemalpaşazâde (öl. 940/1534), Ebüssuûd Efendi (öl. 982/1574) gibi içerisinde Şeyhü'l-İslâmların, Şâfiî fakihlerinin de bulunduğu kişiler ise, İbnü'l-Arabî'yi savunmak amacıyla fetvâlar kaleme almışlardır. Bunların hepsini makalede aktarmanın uygun olmayacağı düşünüldüğünden soru gereği bir iki fetvaya kısaca değinilecektir. [48]

Burada fetvâsı nakledilecek kişilerden birisi Şâfiî fakîhi Ebû Yahya Zekeriyya el-Ensârî, diğeri ise Şeyhü'l-İslâm Ebüssuûd Efendi'dir. Örnek olarak Şâfiî fakihi Zekeriyya el-Ensârî'nin tercih edilmesinin en önemli nedeni risâlede İbnü'l-Arabî'yi eleştirenlerin Şâfiî fakihlerinin olmasıdır. Bu durum, İbnü'l-Arabî'yi eleştirip eserlerini okumanın caiz olmadığını ifade edenlerin söylemlerinin arka planında Şâfiî fakihi olmalarının etkisi var mı? sorusunu beraberinde getirmektedir. Çünkü *"İmâm-ı Şâfiî'nin, hem Kur'ân-ı Kerîm'in hem de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadîs ve sünnetinin zâhirî ve umûmî anlamıyla alınması gerektiğine özellikle dikkat çekmekte ve zâhirî anlamdan ayrılmayı bir delâletin bulunmasına bağladığı"* ifade edilmektedir.[49] Ancak Şâfiî fakîhi Ebû Yahya Zekeriyya el-Ensârî'nin İbnü'l-Arabî hakkındaki şu fetvâsı bu eleştirinin Şâfiî fakihliği olmaklıktan değil de onu yanlış okumaları sebebiyle olduğunu göstermektedir:

> "İbnü'l-Arabî ve ona bağlı olanlar Müslüman ve iyi kimselerdir. Sözleri diğer sûfîlerin kullandıkları sözlere benzer. Bu söz ve ıstılahlarla kastettikleri şey doğrudur. Zira İbnü'l-Arabî'nin veli olduğu hususunda Şeyh Tâceddin b. Atâullah ve Şeyh Abdullah el-Yâfi'î gibi birçok âlim ve ârif hem fikirdir. İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde zikrettiği "Tevhid denizine dalan kimsenin zâtı Hakk'ın zâtında, sıfatları da O'nun sıfatlarında kaybolur. Böylece kişi mâsivâdan bütünüyle uzaklaşır." şeklindeki sözlerin hulûl ve ittihad olarak değerlendirilmesi ibare ve ifadenin yetersizliğinden dolayıdır. Yoksa zannedildiği gibi değildir. Allah'a yemin olsun ki, Şeyh bildiğini yazmış, şâhid olduğunu da bilmiştir. Yani o eşyanın hakikatine şahid olmuştur. Fakat aklın bunu idrak etmesi mümkün değildir. Sonuç olarak denilebilir ki Şeyh söz konusu olduğunda sözlerinin ve sözleriyle murad ettiklerinin doğru olduğunu kabul etmek daha doğrudur."[50]

Şeyhü'l-İslâm Ebüssuûd Efendi'nin fetvâsının[51] tercih edilmesinin sebebi ise, İbnü'l-Arabî'nin sözlerinin şerîat dışı olmadığını bilakis caiz olduğunu açıkça göstermesidir. Nitekim ona göre, İbnü'l-Arabî'yi küfürle itham edenlerin şer'an ta'zîr edilmeleri ve îmânlarını tazelemeye davet edilmeleri gerekir. Onun kitaplarında anlatılan konuların bazıları, lafız ve mânâ bakımından belli ve şerîata uygundur. Bazıları ise ehl-i batın ve ehl-i keşif haricindeki zâhir ehlinin idrâk edemeyeceği seviyede gizlidir. Bu nedenle de ehil olmayan kişilerin hakkında hüküm vermeyip susmaları gerekir.[52] İbnü'l-Arabî'nin ifadelerinden ve onun hakkındaki fetvalardan da çıkarılan sonuç, onun sözlerine zâhire göre yorum yaparak hüküm vermemek gerektiğini, zâhir ve bâtın, tenzihî ve teşbîhî yönden bakıldığında anlaşılabileceğini, şeriat açısından bir problem olmadığı yani caiz olduğunu göstermektedir. Bu durum çok yönlü incelendiğinde pek tabîi olarak İbnü'l-Cezerî'nin şeriat açısından bir problem olmayan ifadeleri eleştirmesinin hitap ettiği kitlenin durumunu dikkate alması sebebiyle mi olduğu sorusunu gündeme getirdiği söylenebilir.

---

[48] Bu konuda zikredilen fetvâlar için bk. Abdurrezzak Tek, "İbnü'l-Arabî'yi Müdâfaa Amacıyla Kaleme Alınan Fetvâlar", *Tasavvuf/İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)* 22 (2009), 281-301.

[49] Muammer Bayraktutar, *İmam Şâfiî'nin Hadîsleri Anlama ve Yorumlama Yöntemi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 112-113.

[50] Tek, "İbnü'l-Arabî'yi Müdâfaa Amacıyla Kaleme Alınan Fetvâlar". Ebû Yahya Zekeriya el-Ensârî, *Esna'l-metâlib şerḥu ravżi't-ṭâlib*, ed. M. Muhammed Taha (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1422), 8/295.

[51] *Fetâvâ-yı Ebû's-Su'ûd* (Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan Koleksiyonu, 233), 316b-3117.

[52] *Fetâvâ-yı Ebû's-Su'ûd* (İsmihan Sultan Koleksiyonu, 233), 316b-317a. Ayrıca bk. Ocak, "Osmanlı Devleti ve İbn 'Arabîcilik". Abdullah Demir, "İbni Kemal ve Ebussuud Efendi'nin Muhyiddin İbn Arabi Hakkındaki Fetvaları", *Journal of Criminology Sociology and Law* 2/4 (2021), 19-27.

3.5. İbnü'l-Cezerî, bu ifadeleri kullanırken karşısındaki kitlenin ilmî ve sosyal konjonktürel durumunu dikkate almış mı?

İslâm hukuku, oluşum evresinden sonraki süreçlere kadar her daim toplumsal gerçekliği göz önünde bulundurmuştur. Nitekim sosyal realite, dini ortadan kaldıracak tarzda değil de şer'î ahkâm ve gayeleri gerçekleştirecek bir formda dikkate alınmıştır.[53] İslâm hukukunun oluşum evresini nihayete erdirdikten sonraki zaman diliminde toplumsal realite ile olan bağına işaret eden en mühim niteliği, içtihat müessesesidir. Nitekim verilen fetvalar ve yapılan içtihatlar hususunda sosyal gerçekliğin fukahâ nezdinde dikkate alındığı müşâhede edilmiştir.[54]

İbn Teymiyye'nin İbnü'l-Arabî ve onun vahdet-i vücûd görüşünü eleştirmesi, bir yönden geniş bir halk kitlesi ve yöneticiler tarafından büyük bir rağbet görmesine diğer açıdan mutasavvıfların yoğun olduğu Mısır'da insanlar tarafından büyük tepki toplamasına ve hapse atılmasına sebep olmuştur.[55]

İbnü'l-Cezerî Yemen'de İbnü'l-Arabî hakkında kendisine yöneltilen soruya ilmî ve sosyo-kültürel durumu dikkate alarak cevap vermiştir. Çünkü etrafında bulunan kitlenin İbnü'l-Arabî ve kitapları hakkında pek fazla bilgiye sahip olmayıp sadece kulaktan duyma bilgiye sahip olduğu göze çarpmaktadır. Dolayısıyla İbnü'l-Cezerî'nin şer'an sakıncalı sonuçlara götürmesi kesin veya kuvvetle muhtemel bir durum olduğunu düşündüğü için sedd-i zerâi[56] ilkesini dikkate aldığı ve bu sebeple yakılması gerektiğini belirttiği söylenebilir. Bütün bu değerlendirmelerden sonra risâlede İbnü'l-Cezerî'nin İbnü'l-'Arabî'ye atfettiği ifadeleri teyit etmenin ve nasıl izâh edildiğini göstermenin çalışmanın sıhhati açısından cevabı gerektiren soru olduğu kanaatindeyim.

3.6. İbnü'l-Cezerî'nin "kavluhu" diyerek İbnü'l-Arabî'ye nisbet ettiği sözler gerçekten onun eserlerinde geçmekte midir? Şayet geçiyorsa bu ifadeler şarihleri tarafından nasıl yorumlanmaktaydı?

Metinde İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen sözlerden birisi şöyledir: "Allah'ı ancak muattıla ve mücessime bilir. Çünkü Allah Teâlâ "O'na benzer hiçbir şey yoktur"[57] buyurmaktadır" şeklindedir. Bu âyet muattılanın delilidir. "O, işiten ve görendir"[58] âyeti ise mücessimenin delildir."

İbnü'l-Arabî'nin *Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserinin bölüm başlığına dâhi bakıldığında onun Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerîflerde geçen teşbih anlamlı sözlerden Cenâb-ı Hakk'ın tenzîh edilmesi şeklinde bir başlık attığı yani Hak Teâlâ hakkında muattıla ve mücessimeyi reddettiği görülmektedir. Nitekim o, bu bölümde Hak ile mahlûkat arasında asla karşılıklı bir ilişkinin olmadığını, bunu kabul etmenin bir tür zorlama ve hakikatten uzak varsayım olduğunu ifade eder ve benzer kabul etmeyenin benzeri olana nasıl benzetileceğini sorar.[59] Onun bu hususu eserlerinde farklı konularda ele aldığını müşâhede etmekteyiz. Bunlardan birisi de istivâ meselesidir.

İbnü'l-Arabî, Rahmân ismiyle istivânın, padişahların istivâsına da benzetilemeyeceğini hatırlatır. Allah bir cisim olmadığı için, cisimlerin istivâsı gibi düşünülmesinin yanlış olduğunu belirtir. Allah'ı, başkasının bilemeyeceğini ifade ederek kadîm olanın muhdese benzetilmesini reddeden İbnü'l-Arabî, Müşebbihe[60] ve Muattıla'ya[61] karşı çıkar.[62]

---

[53] Fetullah Yılmaz, "Fıkıh İlminin Teşekkülünde Vâkıanın (Sosyal Gerçeklik) Yeri", *İslamî İlimlerin Teşekkülü ve İslamî İlimler Arası İlişkiler*, 2014, 191.

[54] Ali Bakkal, *İslâm Hukukunda Hikmet, İllet ve İctimâi Vâkıa Münasebetlerinin Hukuki Neticeleri* (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986), 253-437.

[55] Ferhat Koca, "İbn Teymiyye, Takıyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999). Meryem Kılıç, *İbn Teymiyye'nin Fıkıh Anlayışında Toplumsal Gerçeklik* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020).

[56] İbrahim Kâfi Dönmez, "Sedd-i Zerâi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

[57] eş-Şûrâ: 42/11.

[58] eş-Şûrâ: 42/11.

[59] İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 1/144-145. İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 1/255-256.

[60] Müşebbihe: Hakk'ı mahlûkata, mahlûkatı da O'na (c.c.) benzetme sonucunu ortaya çıkaran inançları benimsemiş fırkalara denir. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Müşebbihe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), XXXII, 156-158.

Risâlede İbnü'l-Arabî'ye atfedilen "ilâhlığın ancak senin ilahını kılmanla mümkün olduğuna, o ilahı da senin onu tanıdığın onun ise seni tanımadığı sözüne kulak vermişlerdir.", "o, kitabında putlara tapınmayı ve dinlerde dolaşmayı emreder ve şöyle der: Kendini tek bir inançla sınırlamaktan sakın, yoksa pek çok iyiliği kaçırırsın. O halde nefsini diğer tüm inançlara karşı bir heyula kıl."[63] şeklindeki sözler de onun eserlerinde zikredilmekte ve bunlar ilâh-ı mu'tekâd (inanılan ilâh) çerçevesinde değerlendirilmektedir.

İlâh-ı mu'tekâd, sözlükte inanılan ilâh anlamına gelirken ıstılâhta ise kulun akıl veya taklit gücüyle yaratıp kalbine sığdırdığı Hakk'ın tasavvuru veya fikridir.[64] Her milletin Allah lafzını kendi lisanlarına göre farklı isimlerde kullanıldığını, ancak maksûdlarının bir olduğunu[65] ifade eden İbnü'l-Arabî'ye göre herkesin kendi düşüncesinde bir tanrı tasavvuru vardır. İ'tikad sahibinin tahayyül ettiği ilâh, kendisi tarafından yaratılmış olur. Bu durum yukarı da ona atfedilen "ilâhlığın ancak senin ilahını kılmanla mümkün olur." sözünü îzâh etmektedir.

İbnü'l-Arabî, insanın kendi yarattığı tanrıyı koruma hasebiyle tasavvurundaki tanrının güzel sıfatlarla donanmış Hak, bunun dışındakilerin çirkin vasıflarla nitelenmiş bâtıl olduğuna inandığını ve bu yönde bir davranış sergilediğini, ancak ilâh-ı mu'tekadın (inanılan ilâhın) onu koruyup yardım etmeyeceğini ifade eder. Ancak o, korunmaya çalışılanın da diğer tanrıların da yaratılan, sınırlı varlıklar olduğunu, inananlarına fayda ve zarar verme gücüne sahip olmadıklarını belirtir. Aslında burada İbnü'l-Arabî'nin "sen onu tanırsın, o ise seni tanımaz" ifadesinin açıklaması yatmaktadır. Zîra kişi her ne kadar tasavvur ettiği tanrıyı bildiğini ve O'nu korumaya çalıştığını söylese de yarattığı o Tanrı, onu tanımaz ve ona bir faydası da dokunmaz. İbnü'l-Arabî'nin sözünü sadece bu maksat için kullandığı müşâhede edilmektedir. Çünkü onun, Allah Teâlâ'nın bilinip bilinemeyeceği hususuyla ilgili görüşlerine bakıldığında bu sözün tam tersinin zikredildiği görülür. Yani o, aklın Allah Teâlâ'yı bilmekten aciz olduğunu,[66] bir şeyi bilmenin onu kuşatma ve onu tüketme anlamına geldiğini, bu sebeple de böyle bir şeyin ilâh katında söz konusu olmadığını, O'nu (c.c.) bilmenin imkânsız olduğunu ifade eder. Ona göre, insan sadece O'ndan (c.c.) olanı yani kendisini bilebilir. Çünkü O'nu (c.c.) bilseydin O (c.c.) olmazdı, O (c.c.) seni bilmeseydi sen olmazdın.[67]

Risâlede ona atfedilen "kendini tek bir inançla sınırlamaktan sakın, yoksa pek çok iyiliği kaçırırsın. O halde nefsini diğer tüm inançlara karşı bir heyula kıl."[68] söze gelince İbnü'l-Arabî, sığ inanç tarzını putperestlik olarak vasıflandırır ve bu inanca sahip olan yaratılmış sınırlı varlığın Allah Teâlâ tarafından yardım edilmeyeceğini zikreder. Ona göre yardım gören kişiler, yani -mahlûkatın tamamını kuşatan, onlara tecellî eden Hakk'ı her bir zerrede müşâhede eden- ârif, Allah Teâlâ'yı her inanç ve tasavvurda müşâhede eder, Hakk'ın her bir sûret üzerinden ona tecellî lütfûnda bulunur ve onların her birinden farklı feyizler elde eder.[69] Buradan da anlaşılacağı üzere İbnü'l-Arabî, risâlede geçen bu sözünü herkese değil ârif olana, tek gözlü olana değil âlemdeki her bir varlıkta O'nun (c.c.) tecellîsini müşâhede edebilen teşbih ve tenzihi bakış açısına sahip olana söylemiştir.

Risâle'de İbnü'l-Arabî'ye atfedilen ve en çok eleştirildiği sözlerinden olan "Allah firavunun ruhunu hiçbir günah işlememiş bir hâlde tertemiz olarak kabzetti."[70] ifadesi onun eserlerinde geçmekte ve

[61] Muattıla: Hakk'ın zâtını sıfatlarından ayıranlara denir. Bk. Mustafa Sinanoğlu, "Muattıla", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005).

[62] İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 1/113. Veysel Akkaya, *Şeyh-i Ekber İbn Arabi'de İdris Peygamber* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2010), 133-134. Ayrıca bk. Veysel Akkaya, "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Arş Tasavvuru ve İstivâ Meselesi", *The Journal of Academic Social Science Studies* 33 (2015), 379-392.

[63] Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l-ḥikem ve husûsü'l-kilem*, ed. Ebu'l-Alâ Afîf (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabi, 1980), 689.

[64] Suad el-Hakîm, *el-Mu'cemu's-sûfi: el-hikmetü fi-ḥudûdi'l-kelime* (Beyrut: Dendera li't-Tıbâati ve'n-Neşr, 1981), 87, 91. Suad el-Hakîm, *İbnü'l-Arabi Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005), 361.

[65] İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 1999, 3/539. İbnü'l-Arabî, *Fütûḥâtü'l-Mekkiyye*, 1999, 4/467.

[66] İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 1/145.

[67] İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 1/122.

[68] İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/689.

[69] İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 2/1565-1566.

[70] Bu konu kısaca şöyle zikredilmektedir: "(Hz. Asiye) Musa hakkında Firavun'a 'Muhakkak ki, o benim ve senin için göz nurudur' (Kasas, 28/9) dediğinde, bizim söylediğimiz gibi onun için hâsıl olan kemâl ile gözü nurlandı. Musa (as) boğulma esnasında

şârihler tarafından hakkında birçok yorum yapılmaktadır. Onlardan birisi de İbnü'l-Arabî'nin sıkı takipçisi olan Molla Câmî'dir. Câmî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserinde Firavun'un îmân etmediği,[71] diğer bir yerde ise suda boğulduğu için şehit hükmünde olduğu[72] şeklinde iki farklı ifade kullanan İbnü'l-Arabî'nin bu sözünü savunur ve Firavun hakkında zikredilen âyetin açık anlamının Firavun'un îmân ettiği yönünde olduğunu, ayrıca kişinin îmân mes'lesinin Allah'a havâle edilmesi gerektiğini belirtir. Bu sözün mânâsı İbnü'l-Arabî'nin *Tedbîrâtü'l-ilâhiyye* isimli eserinde daha rahat anlaşılmaktadır. Burada îmândan sonra öldüğü ibâresi dikkat çeken bir durumdur. Yani Firavun boğulma esnasında söyleseydi "îmân-ı ye's" olurdu ve o vakit îmân etmemiş olurdu. Ancak boğulmadan önce İbn Hacer el-Askalânî'nin de fetvâsında[73] dediği gibi önceden takdir edilmiş bir îmân etme durumu vardı. O gerçekleşti ve daha sonra boğuldu.[74]

4. Sonuç

Geçmişten günümüze kadar ulemâ ve fukahâ, ilmî bir konudan bahsettiğinde veya fetvâ verdiğinde konjonktürel durumu göz önünde bulundurmuşlardır. İbnü'l-Cezerî'nin de kendisine yöneltilen sorulara cevap verirken karşı kitlenin sosyo-kültürel durumunu dikkate aldığı görülmüştür. Bu sebeple de İbnü'l-Cezerî'nin hem i'tikadi noktada hem de halk arasında meydana gelebilecek kargaşanın önüne geçilmesi açısından İbnü'l-Arabî'nin anlaşılması zor ifadelerini barındıran kitaplarının yakılması gerektiğini söylediği düşünülmektedir.

Risâlede İbnü'l-Arabî'ye atfedilen sözlerin onun eserlerinde zikredildiği tespit edilmiştir. Ancak İbnü'l-Arabî'nin de dikkat çektiği üzere onun sözleri mânâya bakılmayıp sadece tercüme edilerek aktarılmaya çalışıldığı için kendisi yanlış anlaşılmış ve ağır eleştiriye mâruz kalmıştır. Ayrıca risâlede, İbnü'l-Cezerî'nin İbnü'l-Arabî'ye atfederek zikrettiği sözlerin onun eserlerinde bulunduğunun tespit edilmesi, İbnü'l-Cezerî'nin İbnü'l-Arabî hakkında vukûfiyetinin olduğunu göstermektedir.

İbnü'l-Arabî'nin, eserlerinde serdettiği görüşlerine bütüncül bir yaklaşımla ve teorik ve pratik açıdan belirli bir tasavvufî donanıma sahip olduktan sonra şerh etmek gerekir. Nitekim risâlede de ifade edildiği üzere İbnü'l-Arabî, sözlerini herkese değil ârif olana, tek gözlü olana değil âlemdeki her bir varlıkta O'nun (c.c.) tecellîsini müşâhede edebilen teşbih ve tenzihi bakış açısına sahip olana söylemiştir.

Genel olarak eserlere bakıldığında bir grup tarafından eleştirilen aynı zamanda diğer bir grup tarafından da savunulan bir İbnü'l-Arabî ile karşılaşılır. Bu risâlede yapılan değerlendirmeler neticesinde de hem eleştirilenin hem de eleştirenin bir kişi olduğu ancak iki farklı şahsiyet olarak yorumlandığı müşâhede edilmiştir. Yani risâlede, bir yandan yalancılıkla suçlanıp diğer yandan da bunun yaşanılan bir hâl sonucu meydana geldiği yani bilinçli olarak söylenmediği ve bu sebeple tekfir edilemeyeceğine işaret edilen İbnü'l-Arabî portresi çizilmiştir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Firavun'a verilen iman ile onun için göz nuru oldu. Böylece Allah Firavun'un ruhunu tâhir ve mutahhar olarak kabzeyledi ve (ruhunun kabzedilmesi esnasında) kirden (şirkten) hiçbir şey kalmadı." Bk. İbnü'l-Arabî, *Fuṣûṣü'l-ḥikem ve ḫuṣûṣü'l-kilem*, 201.

[71] İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 1/455.

[72] İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 1999, 3/456.

[73] *Mektûbu İbnü'l-Arabî ilâ Fahreddin er-Râzî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa, 685), 5a.

[74] Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı, çev. Ahmed Avni Konuk (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 320.

Kaynaklar

Abdülkadir b. Habîb. *Kitâbu ibn Arabi's-Sûfiyyi fi mîzâni'l-bahsi ve't-tahkîki*. Medine: Dârü'l-Buhârî, 1991.

Açıkgöz, Burak Fatih. "Bir Kişi İki Şahsiyet: İbnü'l-Arabî". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/17 (2013), 143-169.

Akkaya, Veysel. "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Arş Tasavvuru ve İstivâ Meselesi". *The Journal of Academic Social Science Studies* 33 (2015), 379-392.

Akkaya, Veysel. *Şeyh-i Ekber İbn Arabi'de İdris Peygamber*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2010.

Ali el-Kâri, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Sultan Muhammed. *Minehu'r-ravdi'l-ezher fi şerḥi'l-Fıkhi'l-ekber*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1998.

Alkan, Ercan. "Osmanlı Dönemi Fusûsü'l-hikem Şerh Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/30 (2017), 211-240.

Altıkulaç, Tayyar. "İbnü'l-Cezerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/551-557. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Arîb b. Sa'd el-Kurtûbî. *Ṣılatü Târîhi'ṭ-Taberî (Târîḫu't-Taberî içinde)*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387.

Aydın, İbrahim Hakkı. "Molla Fenârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/245-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Bakkal, Ali. *İslâm Hukukunda Hikmet, İllet ve İctimâi Vâkıa Münasebetlerinin Hukuki Neticeleri*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986.

Bayraktutar, Muammer. *İmam Şâfiî'nin Hadîsleri Anlama ve Yorumlama Yöntemi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.

Chittick, William C. *Âşığın Aynası (Kayıp Kalbin Peşinde)*. çev. Ömer Saruhanlıoğlu. İstanbul: Okyanus Yayınları, 2018.

Demir, Abdullah. "İbni Kemal ve Ebussuud Efendi'nin Muhyiddin İbn Arabi Hakk ındak i Fetvaları". *Journal of Criminology Sociology and Law* 2/4 (2021), 19-27.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "Sedd-i Zerâi'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/277-282. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Ebû 'Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. ed. Şu'ayb el-Arna'ût vd. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1996.

Ebû Yahya Zekeriya el-Ensârî. *Esna'l-meṭâlib şerhu ravdi't-tâlib*. ed. M. Muhammed Taha. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1422.

Ertuğrul, İsmail Fenni. *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*. ed. Mustafa Kara. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.

Fahreddin Ali b. Hüseyin Vâiz-i Kâşifî. *Reşehât-ı Aynü'l-hayât*. ed. Ali Asgar Moîniyân. 2 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Bünyâd Nîkûkâri-yi Nûryâni, 1397.

Ferîdüddîn-i Attâr. *Tezkiretü'l-evliyâ*. haz. Mehmet Zahit Kotku. Ankara: Seha Neşriyât, 1983.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeḳa*. Dımeşk: Dâru'l-Hikme, 1993.

Gündüz, İrfan. *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münâsebetleri*. İstanbul: Sehâ Neşriyat, 1984.

Şimşek, Halil İbrahim. "İsmail Fenni Ertuğrul'un İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücud Savunması", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9/21 (2008), 199-212.

Hatib el-Bağdâdî, Ebûbekir Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîḫu Baġdâd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. ed. Mustafa Tahralı. çev. Ahmed Avni Konuk.

2 Cilt. İstanbul: T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fusûsü'l-hikem ve husûsü'l-kilem*. ed. Ebu'l-Alâ Afîf. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabi, 1980.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. ed. Ahmed Şemsü'd-dîn. 9 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. 18 Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*. ed. Mustafa Tahralı. çev. Ahmed Avni Konuk. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.

İbnü'l-Cezerî. *Cevâbü İbni'l-Cezerî ʿan hükmi mütâlaʿati kütübi'bni'l-ʿArabî*. İstanbul: Hüsrev Paşa, 423, 38-40.

Karaağaç, Hilmi. "Ehl-i Sünnet'e Göre Tekfir Problematiği". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (Erzurum 2013), 168-186.

Kara, Ömer. "İbnü'l-Cezerî: Hayatı ve Eserleri", *Uluslararası İbnü'l-Cezeri Sempozyumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 29-42.

Kâşânî, Abdürrezzâk el-. *Tasavvuf Sözlüğü*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.

Kılıç, Mahmud Erol. "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/493-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kılıç, Mahmud Erol. *İbnü'l-Arabî Düşüncesine Giriş (Şeyh-i Ekber)*. İstanbul: Sûfî Yayınları, 2015.

Kılıç, Meryem. *İbn Teymiyye'nin Fıkıh Anlayışında Toplumsal Gerçeklik*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Koca, Ferhat. "İbn Teymiyye, Takıyyüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/391-405. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Massignon, M. Louis. *İslam'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansur'un Çilesi*. çev. İsmet Birkan. Ankara: Ardıç Yayınları, 2006.

Mâturîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbu't-tevhid*. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 2010.

Ocak, Ahmet Yaşar. "Osmanlı Devleti ve İbn 'Arabîcilik". *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, 1-29.

Orhan, Kübra Zümrüt. "Ehl-i Tasavvufun İbnü'l-Arabî'ye Yönelik Tenkitleri: Alâüddevle Simnânî Örneği". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/2 (15 Aralık 2019), 631-649.

Özköse, Kadir. "Osmanlı Devleti'nde Tekke-Medrese Münasebetlerindeki Menfî Gelişmeler" 26/224 (2019), 36-41.

Öztürk, Yaşar Nuri. *Enel Hak İsyanı Hallâc-ı Mansur*. 2 Cilt. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 6. Basım, 2010.

Sinanoğlu, Mustafa. "Muattıla". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/330-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Suad el-Hakîm. *el-Mu'cemu's-sûfî: el-hikmetü fi-hudûdi'l-kelime*. Beyrut: Dendera li't-Tıbâati ve'n-Neşr, 1981.

Suad el-Hakîm. *İbnü'l-Arabi Sözlüğü*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.

Sürûr, Tâhâ Abdülbâkî. *el-Hallâc (Şehîdü't-tasavvufi'l-İslâmî)*. Kahire: Dâru'n-Nehdâ, ts.

Şeyh Mekkî – Ahmed Neylî. *İbn Arabi Müdafaası Yavuz Sultan Selim'in Emriyle Hazırlanan İbn Arabî*

Müdafaası. Haz. Halil Baltacı. İstanbul: İlkharf yayınları, 2011.

Tabakoğlu, Mehmet. "Vücûd ve Adem: Vahdet-i Vücûdu Anlamada İki Anahtar Kavram ve Konuyla İlgili Ayetler". *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/6 (30 Aralık 2015), 57-78.

Tek, Abdurrezzak. "İbnü'l-Arabî'yi Müdâfaa Amacıyla Kaleme Alınan Fetvâlar". *Tasavvuf | İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)* 22 (2009), 281-301.

Tunçbilek, Hüseyin. "Muhyiddin İbn Arabî'de Vahdet-i Vücûd Telâkkisi". *Harran Ü. İlahiyat Fak. Dergisi* 19 (2008), 1-23.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Müşebbihe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/156-158. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yılmaz, Fetullah. "Fıkıh İlminin Teşekkülünde Vâkıanın (Sosyal Gerçeklik) Yeri". *İslamî İlimlerin Teşekkülü ve İslamî İlimler Arası İlişkiler*. 191, 2014.

Fetâvâ-yı Ebû's-Su'ûd. Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan Koleksiyonu, 233.

Mektûbu İbnü'l-Arabî ilâ Fahreddin er-Râzî. Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa, 685.

Ek

